

KS. FRANCISZEK WOLNIK
Opole, UO

REKOPISY LITURGICZNE ŹRÓDŁEM DO BADAŃ HISTORYCZNYCH

Z okresu średniowiecza zachowały się liturgiczne rękopisy z wielu ośrodków kościelnych Polski i Śląska. Po dziewiętnastowiecznych sekularyzacjach dóbr kościelnych zgromadzono je w różnych archiwach i bibliotekach. Zachowane do czasów nam współczesnych rękopisy liturgiczne domagają się w dalszym ciągu odkrycia, skatalogowania i opisania. Liczne rękopisy z terenu Śląska zostały już opisane¹.

W średniowiecznej liturgii wykorzystywano wiele ksiąg: graduály, lekcjonarze, ewangeliarze, homiliarze (*sermones*), psalterze, hymnarze, antyfonarze, pasjonały, legendarze, sakramentarze, pontyfikały, rytuały, agendy, martyrologium, a pod koniec średniowiecza pierwsze mszały i brewiarze. Korzystając z wielu ksiąg, przed rozpoczęciem celebracji liturgii należało zaplanować. Zadanie to należało do ceremoniarza — przewodniczącego chóru. Początkowo przewodniczący chóru ustnie przekazywał informacje o przebiegu liturgii². Następnie powstały księgi o charakterze liturgiczno-prawnym, w literaturze przedmiotu zwane obecnie *Liber Ordinaris*. Liczne kodeksy liturgiczne zawierały kalendarze, które obecnie są samodzielnym źródłem historycznym.

Zachowane kodeksy stanowią bardzo bogaty zbiór źródeł do szerokich badań nad średniowieczem — nie tylko nad dziejami średniowiecznej liturgii, ale również do badań interdyscyplinarnych.

1. Kryteria ustalania miejsca i czasu powstania oraz miejsca używania ksiąg liturgicznych

Zachowane z okresu średniowiecza liczne kodeksy liturgiczne domagają się inwentaryzacji, dokładnego skatalogowania. Brak katalogów zmusza każdego ba-

¹ Śląskie rękopisy liturgiczne zestawili: W. SCHENK, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, ABMK, cz. I: 2 (1961), s. 185–204; cz. II: 6 (1963), s. 192–202; TENŻE, *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, RTK 6 (1959), z. 3, s. 77–98; TENŻE, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959, s. 121–127; W. URBAN, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, ABMK 6 (1963), s. 155–190.

² J.W. BOGUNIOWSKI, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 215.

dacza do szczegółowej analizy poszczególnych kodeksów i określenia ich proveniencji oraz czasu powstania. W analizie tej pomocne może okazać się zestawienie podstawowych kryteriów umożliwiających określenie, często tylko w przybliżeniu, czasu powstania oraz miejsca pochodzenia i używania średniowiecznych rękopisów liturgicznych.

W analizie rękopisów liturgicznych pomocą mogą służyć zestawione już kryteria dla średniowiecznych kodeksów francuskich³, węgierskich⁴, polskich i śląskich⁵. Określone przez badaczy kryteria są aktualne w dalszym ciągu, ale można je uzupełnić o nowe⁶.

Czas powstania rękopisu określają kryteria zewnętrzne, jak: kolofony, eksplify, iluminacje, notatki własnościowe, materiał piśmienny, charakter pisma, znaki wodne, noty kronikarskie i nekrologiczne, oraz kryteria wewnętrzne, liturgiczne: rubryki, wprowadzanie przez władze zakonów czy diecezji do kalendarza nowych świąt i tekstów liturgicznych⁷.

1.1. Kryteria zewnętrzne

Kolofony to końcowe noty pisarza kodeksu, podające zwykle imię i jego stanowisko kościelne oraz miejscowość powstania księgi, czasem jej przeznaczenie. Tego rodzaju zapisy są stosunkowo liczne w rękopisach liturgicznych.

Średniowieczne kodeksy liturgiczne były iluminowane. Wyniki badań prowadzonych nad iluminowanymi kodeksami śląskimi przez M. Bersohna⁸, W. Podlachę⁹, T. Dobrowolskiego¹⁰ i E. Klossa¹¹, określające warsztaty, śląskie szkoły i poszczególnych mistrzów, pomagają nam ustalić czas i miejsce pochodzenia kodeksów cysterskich. Rękopisy ozdabiano zwykle zaraz po ukończeniu pracy skryptora, dlatego można przyjąć, iż data wykonania iluminacji jest równoznaczna z datą określającą początek użytkowania księgi. Często pisarz księgi był równocześnie jej iluminatorem. Zdarzały się również przypadki, że napisana księga czekała wiele lat na iluminację¹².

³ V. LEROQUAIS, *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*, t. I, Paris 1924, s. 1–32; TENŽE, *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, t. I, Paris 1934, s. 62–133; TENŽE, *Le psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*, t. I, Macon 1940, s. 63–35.

⁴ P. RADÓ, *Libri liturgici bibliothecarum Hungarie*, t. I: *Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*, Budapestini 1947.

⁵ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych?*, ABMK 21 (1970), s. 33–53.

⁶ F. WOLNIK, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 126–136.

⁷ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 34.

⁸ M. BERSOHN, *O iluminowanych rękopisach polskich*, Warszawa 1900.

⁹ W. PODLACHA, *Miniatury śląskie do końca XIV wieku*, w: W. SEMKOWICZ (red.), *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do r. 1400*, Kraków 1936, s. 136–246.

¹⁰ T. DOBROWOLSKI, *Sztuka na Śląsku*, Katowice 1948.

¹¹ E. KLOSS, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942.

¹² W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 36.

W rękopisach liturgicznych spotykamy notatki własnościowe, zarówno współczesne powstaniu księgi, jak i późniejsze, dokonane podczas renowacji kodeksu czy porządkowania biblioteki. Liczne są zapisy współczesne powstaniu rękopisu, wskazujące konkretny ośrodek kościelny jako właściciela rękopisu.

O miejscu przechowywania do XIX w., a często też o miejscu wykorzystywania danego kodeksu w średniowiecznej liturgii świadczą naklejki J.G. Büschinga — pełnomocnika Głównej Komisji Sekularyzacyjnej dla śląskich bibliotek poklasztornych.

Również charakter pisma kodeksu pozwala na określenie czasu oraz niekiedy miejsca powstania. W rękopisach liturgicznych obserwuje się pewien konserwatyzm, wierność tradycji, dlatego określanie czasu powstania na podstawie charakteru pisma nie zawsze będzie dokładne¹³. Księgi liturgiczne XIV i XV w. pisano zwykle minuskułą gotycką, przeważnie w formie kaligraficznej tekstury gotyckiej. Późniejsze kodeksy papierowe pisano kursywą gotycką albo bastardą¹⁴.

Średniowieczne księgi liturgiczne pisano na pergaminie. W śląskich kodeksach spotykamy tzw. pergamin północny, który jest grubszy, w odróżnieniu od bardziej miękkiego i delikatnego pergaminu włoskiego¹⁵.

W XV w. pojawiają się księgi pisane na papierze — rzadziej w pierwszej, częściej w II połowie tego wieku. W dalszym ciągu jednak powstawały również kodeksy pergaminowe, szczególnie antyfonarze, graduały i psalterze. Jeszcze w XVII w. Rytuał z Nysy¹⁶ wykonano na pergaminie¹⁷.

W papierze stosowanym w księgach liturgicznych zauważamy, patrząc pod światło, znaki wodne (filigrany). W tym okresie każda wytwórnia papieru co kilka lat zmieniała charakterystyczne dla siebie znaki wodne, co umożliwia nam nie tylko rozpoznanie danej wytwórni i określenie miejsca pochodzenia papieru, ale również, przynajmniej w przybliżeniu, określenia czasu powstania kodeksu. Na Śląsku do XV w. używano wyłącznie importowanego papieru: w XIV i XV w. — włoskiego, w XV i XVI w. również francuskiego, szwajcarskiego i niemieckiego. Od końca XV w. używano także papieru śląskiej produkcji¹⁸. Istniejące w poszczególnych księgach znaki wodne możemy porównać z opublikowanymi już filigranami spotykanymi w polskich¹⁹ i śląskich kodeksach, co umożliwia nam, przynajmniej w przybliżeniu, określenie czasu jego powstania.

¹³ *Tamże*, s. 38.

¹⁴ W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, Kraków 20022, s. 344–400; W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 38.

¹⁵ W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, s. 50; TENŻE, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, B. WYROZUMSKA (opr.), Kraków 1999, s. 20.

¹⁶ Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu, rkps 9n.

¹⁷ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 38; W. SEMKOWICZ, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, s. 20.

¹⁸ K. MAŁECZYŃSKA, *Dzieje starego piśmiennictwa śląskiego*, Wrocław 1961, s. 129.

¹⁹ J. LELEWEL, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. I, Wilno 1823; F. PIEKOSIŃSKI, *Średniowieczne znaki wodne zebrane z rękopisów przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich, głównie krakowskich*.

Znajdujące się w kodeksach liturgicznych herby, ekslibrisy i supereklibrisy wskazują na właściciela kodeksu i miejsce jego używania.

1.2. Kryteria wewnętrzne

W określeniu czasu powstania kodeksu oraz okresu jego wykorzystania w liturgii pomocne są również kryteria wewnętrzne, liturgiczne, wskazujące, czy księga zawiera liturgię diecezjalną, czy zakonną.

Wśród wewnętrznych kryteriów istotne są rubryki wymieniające zakon, kościół lub ołtarz, dla którego kodeks był przeznaczony, a także rubryki podkreślające specyficzne dla danego klasztoru zwyczaje liturgiczne²⁰. Na miejsce pochodzenia i używania rękopisu wskazywać mogą również formuły profesji²¹ i liturgia pojednania z Bogiem nawracającego się apostaty²², w których wzmiankuje się opactwo, miejsce składania ślubów czy imię panującego opata, a także zapiski w kalendarzu wskazujące na konkretne opactwo²³.

Rękopisy liturgiczne możemy rozpoznać również dzięki analizie tekstów liturgicznych. Cysterskie mszały poznajemy po tekście *memento vivorum* w kanonie

Wiek XIV, Kraków 1893; TENŻE, *Wybór znaków wodnych z XV stulecia*, Kraków 1896; K. BADECKI, *Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382–1600*, Lwów 1928; N.P. LICHACHEW, *Paleografickoe značenie bumażnych vodjanych znakov*, cz. I–III, Petersburg 1899; C.M. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. I–IV, Leipzig 1923; J. SINIARSKA-CZAPLIKA, *Znaki wodne papierni Mazowsza w latach 1750–1850*, Łódź 1960; TĄŻ, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969; E. LAUČEVIČIUS, *Popierius Lietuvoje, XV–XVIII a.*, Vilnius 1967.

²⁰ Takie specyficzne zwyczaje liturgiczne zauważyć można w księgach pochodzących z cysterskiego opactwa w Lubiążu. Istniał tam np. zwyczaj opuszczania w uroczystość Bożego Ciała kazania w kapitułarzu (BUWr IO 57, k. 47r–47v), pomijania wspomnienia św. Małgorzaty w drugich niesporach święta translacji św. Benedykta (BUWr IO 57, k. 51r) oraz zwyczaj wspominania św. Bernarda tylko na zakończenie oktawy, zamiast codziennego wspomnienia w trakcie oktawy (BUWr IO 57, k. 51v). Innym zwyczajem w Lubiążu było celebrowanie w dniu św. Wilhelma pierwszej Mszy św. według formularza z Epifanii w asyście dwóch posługujących, w odróżnieniu do innych opactw cysterskich, gdzie Mszę św. celebrował kapłan w asyście jednego posługującego (BUWr IO 57, k. 12v). Na lubiąskie zwyczaje liturgiczne powołuje się również *Liber Ordinarius* z Trzebnicy (BUWr IQ 182, k. 22r). Wykorzystując te spostrzeżenia, w ostatnim czasie podjęto próbę określenia miejsca powstania kodeksu z Ołoboku, znajdującego się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie; zob. A. WAŁKÓWSKI, F. WOLNIK, *Liber Ordinarius z Ołoboku znany także jako „Horae diurnae”, „Officium parvum” z Mogiły. Próba wyjaśnienia proveniencji kodeksu*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Librorum” 17 (2013), s. 9–47.

²¹ Por. BUWr IQ 178, k. 89v: *Ego frater N. clericus, acolitus, subdiaconus, diaconus, sacerdos promitto stabilitatem meam, et conversionem morum meorum, et obedienciam secundum regulam sancti Benedicti, coram Deo et sanctis eius, in hoc loco qui vocatur Lubens, constructo in honorem beatissime dei genitricis semperque virginis Mariae, sanctique Johannis Baptiste, in presencia domini N. abbatis.*

²² BUWr IF 383, k. 47v.

²³ Na Lubiąż wskazują np. zapiski w BUWr IQ 178, k. 9r — pod 18 XI: *anno 1561 obiit Georg primus, abbas*; BUWr IQ 178, k. 9v — pod 9 XII: *anniversarium ducis Boleslai fundatoris nostri*. Książę Bolesław Wysoki zmarł 8 grudnia 1201 r.; por. T. SADOWSKI, *Poczet książąt Wrocławia*, Wrocław 1999, s. 21.

Mszy św. W średniowiecznych cysterskich kanonach mszalnych brak słów *pro quibus tibi offerimus vel*. Słowa te pojawiły się w sakramentarzach w IX w., przyjęły się w liturgii rzymskiej w X w., cystersi natomiast wprowadzili te słowa do własnego kanonu dopiero w 1618 r.²⁴, dlatego brakuje tych słów w śląskich mszałach cysterskich z Kamieńca Ząbkowickiego²⁵ i Jemielnicy²⁶. Ponieważ cysterski mszał BUWr IF 351 później był wykorzystywany do sprawowania liturgii w kolegiacie głogowskiej, słowa *pro quibus tibi offerimus vel* dopisano w kanonie²⁷.

Ważne są, poprawione w całości lub częściowo, oficja i formularze, wskazujące na miejsce używania kodeksu. Charakterystyczna dla kalendarzy cysterskich jest również informacja polecająca śpiew antyfony *O Sapientia* po dniu św. Barbary, ponieważ cystersi czcili św. Barbarę 16 grudnia.

W liturgii bożogrobców charakterystyczne były liczne procesje. W święta wielkanocne i w okresie wielkanocnym częste były procesje do kaplicy symbolizującej Boży Grób. W czasie stacji przy Bożym Grobie śpiewano werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*²⁸. Obecność tego wersetu w księdze liturgicznej wskazuje na liturgię bożogrobców.

Istotną wskazówką, umożliwiającą określenie czasu powstania rękopisu liturgicznego, są polecenia kapituł generalnych poszczególnych zakonów, nakazujące odmawiać w liturgii w danych intencjach określone psalmy, wersety czy kolekty. Również nakazane przez kapitułę generalną postawy i gesty podczas niektórych modlitw, zapisane później w kodeksach liturgicznych, dają możliwość do wnioskowania o czasie powstania kodeksu.

W 1274 r. kapituła generalna cystersów nakazała wszystkim mnichom odmawiać, w intencji Ziemi Świętej, psalm *Deus venerunt gentes* z werselem *Exurget Deus* i kolektę *Deus qui admirabili providentia*, a od tego samego roku w czasie Mszy św. konwentualnej, wypowiadając imię Jezusa Chrystusa, należało pokornie pochylić głowę²⁹. Od 1276 r., zgodnie z poleceniem kapituły generalnej, cystersi

²⁴ J.A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, t. II, Wien 1962, s. 209; B. BOTTE, *Le Canon de la Messe Romaine*, Louvain 1935, s. 34.

²⁵ BUWr IF 353 i BUWr IF 366.

²⁶ BUWr IF 368.

²⁷ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 40–41.

²⁸ F. WOLNIK, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, RTSO 16 (1996), s. 300–306; TENŻE, *Liturgia bożogrobców nyskich w średniowieczu*, w: M. DERWICH, A. POBÓG-LENARTOWICZ (red.), *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław – Opole 2000, s. 469–471; TENŻE, *Charakterystyczne cechy średniowiecznej liturgii (nyskich) bożogrobców*, „LitS 7 (2001), nr 2, s. 248–251; TENŻE, *Formy pobożności praktykowane przez nyskich bożogrobców*, w: E. MATEJA, Z.W. SOLSKI (red.), *Tradycje monastyczne w Europie. Między liturgiką a performatyką*, Opole 2016, s. 101–110.

²⁹ J.M. CANIVEZ (wyd.), *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, t. III, Louvain 1933–1941, s. 126–127, c. 1: *statuit et ordinat Capitulum generale quod psalmos „Deus venerunt gentes” cum versu „Exurget Deus”, et collecta „Deus, qui admirabili providentia”, ad missam conventualem more solito dicatur per ordinem universum, et in missa conventuali*

odmawiali w intencji papieża dodatkową kolektę *Deus fidelium omnium pastor* w czasie Mszy św. konwentualnej oraz w oficjum maryjnym, a po komplecie powinni byli odmawiać na klęcząco *Salve Regina* i *Ave Maria* oraz do kolekty *Concede nos* dodawać kolejną orację — *Deus fidelium omnium pastor*³⁰. W 1299 r., w związku ze zbliżającym się Rokiem Jubileuszowym 1300, kapituła generalna poleciła wszystkim cystersom śpiewać na klęcząco antyfonę *Mirabile mysterium* i *Deus homo factus est*³¹. W 1317 r. kapituła generalna nakazała w śpiewanej przez cystersów Litanii do Wszystkich Świętych, po wezwaniu św. Piotra, dodać św. Edmunda i Malachiasza. W 1341 r. kapituła generalna zaleciła modlitwę o pokój. Od tego czasu obowiązkiem każdego cystersa–kapłana było odmawiać kolektę *Deus a quo sancta desideria*³².

O czasie powstania rękopisów cysterskich wnioskować możemy także na podstawie analizy postanowień kapituły generalnej, wprowadzających do kalendarza i liturgii zakonnej kult poszczególnych świętych. W 1175 r. kapituła generalna wprowadziła do liturgii własne oficjum o św. Bernardzie, z dwoma Mszami św.³³ W tym samym roku postanowiono wprowadzić do liturgii cystersów dwunastolekcyjną uroczystość z dwoma Mszami św. ku czci św. Marii Magdaleny³⁴. W 1184 r. kapituła generalna cystersów poleciła we wszystkich wspólnotach cysterskich czcić kultem dwunastolekcyjnym św. Wincentego³⁵. W 1222 r. kapituła cysterska wprowadziła święto św. Roberta, opata, jako obowiązujące w całym zakonie³⁶. Od 1228 r. cystersi czczą św. Franciszka w rycie *commemoratio*, a od 1259 r. w stopniu święta dwunastolekcyjnego z jedną Mszą św.³⁷ w dniu 4 października³⁸. W 1246 r. kapituła generalna ustanowiła w całym zakonie święto dwunastolekcyjne z jedną Mszą św. ku czci św. Jana przed Bramą Łacińską³⁹. Od 1230 r. zakon cystersów czci św.

quotidie nominatur nomen Domini nostri Jesu Christi inclinetur humiliter a conventu, secundum quod dominus Papa constituit in Concilio generali.

³⁰ Tamże, s. 150–151, c. 75: (...) et post Completorium „Salve Regina”, et „Ave Maria” cum flexione genuum, collecta „Concede nos”, et „Deus omnium fidelium pastor” tam in conventu quam extra conventum, tam in abbatis quam extra a singulis personis tam monachis quam monialibus Ordinis universi.

³¹ Tamże, s. 298, c. 1: In primis, cum Redemptoris nostri Domini Jesu Christi caritatis gracia inaestimabilis specialem honoris reverentiam sui merito ab universis odelibus exigit exhiberi, statuit et ordinat Capitulum generale, quod illa antiphona „Mirabile mysterium”, cum ad illum locum deventum fuerit „Deus homo factus est”, ob reverentiam sancte Incarnationis, ab omnibus personis Ordinis flectantur genua humiliter et devote.

³² Tamże, s. 465, c. 1.

³³ Tamże, t. I, s. 82, c. 2: De sancto Bernardo proprium officium et due misse, et fratres laborent.

³⁴ Tamże, s. 82, c. 4: De sancta Maria Magdalene due misse cantatur.

³⁵ Tamże, t. I, s. 82, c. 2: In festivitate sancti Vincenti due misse cantatur, et conversi laborent.

³⁶ Tamże, t. II, s. 15–16, c. 13.

³⁷ Tamże, s. 450, c. 9.

³⁸ Tamże, s. 65, c. 2.

³⁹ Tamże, s. 302, c. 3.

Eligiusza w dniu 1 grudnia⁴⁰, a od 1227 r. święto św. Barbary w dniu 16 grudnia⁴¹. Od 1232 r. w całym zakonie cysterskim obchodzi się dzień św. Serwacego⁴², a od 1235 r. czczono w całym zakonie cysterskim św. Elżbietę⁴³. Od 1236 r. cysterskie kalendarze i martyrologia wspominają św. Franciszka i św. Elżbietę⁴⁴. Od 1247 r. w kalendarzach cysterskich obecny jest św. Edmund⁴⁵, a od 1255 r. czcili cystersi św. Dominika⁴⁶.

Podobne kryteria można ustalić po analizie postanowień kapituł innych zakonów czy statutów synodów diecezjalnych, stanowiących prawo liturgiczne.

O czasie powstania danej księgi liturgicznej dowiadujemy się także na podstawie not informujących o powstaniu poszczególnych modlitw. Agenda z Henrykowa zawiera noty: *Benedictio nove domus 1516*⁴⁷ i *Benedictio novi putei vel fontis 1519*⁴⁸.

2. *Liber Ordinarius* źródłem do badań nad liturgią średniowieczną

Liber Ordinarius jest to powszechnie wykorzystywana w średniowieczu księga prawno-liturgiczna służąca do przygotowania liturgii, zawierająca szczegółowe informacje dotyczące celebrowania liturgii godzin, Mszy św. i innych nabożeństw w ciągu roku liturgicznego.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu brak jest jednolitej terminologii określającej tego rodzaju księgi. Jako synonimów używano określeń: *agenda*, *agenda-rum liber*, *ordo*, *ordo divini officii*, *ordines*, *ordinarium*, *rubrica*, *rituale*, a kodeksy zakonne często nazywane były *Liber usuum*, *Liber consuetudines*⁴⁹. W ostatnim okresie czasu przyjęła się nazwa *Liber Ordinarius*. Kodeksy zakonne nazywano również zwyczajnikami. Nazwa ta jednak nie przyjęła się w literaturze przedmiotu.

Księga ta określała zwykle nie tylko rubryki, ale także incipity tekstów liturgicznych odmawianych w czasie liturgii brewiarzowej i mszalnej: antyfon, psalmów, czytań, oracji, wersetów, responsoriów, niekiedy także podawała tony melodii czytań, oracji i innych śpiewów liturgicznych⁵⁰. Treść księgi uwzględniała zasadniczo

⁴⁰ *Tamże*, s. 84, c. 2.

⁴¹ *Tamże*, s. 57, c. 9.

⁴² *Tamże*, s. 101, c. 2.

⁴³ *Tamże*, s. 139, c. 1.

⁴⁴ *Tamże*, s. 152, c. 1.

⁴⁵ *Tamże*, s. 315, c. 2.

⁴⁶ *Tamże*, s. 410, c. 4.

⁴⁷ BUWr IO 67, k. 128v.

⁴⁸ BUWr IO 67, k. 129r.

⁴⁹ Por. W. DANIELSKI, J. ŚCIBOR, *Cystersi, Liturgia*, w: EK 3, k. 735.

⁵⁰ W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, s. 163–171; B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. I, Poznań 1989, s. 70.

układ roku liturgicznego. Dobór tekstów zawartych w księdze ukazywał jednak specyficzny charakter danej katedry, kolegiaty, zakonu czy klasztoru⁵¹. Opracowywane w poszczególnych diecezjach i klasztorach *Libri Ordinarii* wzorowały się zwykle na rzymskim *Ordo Romanus*, uwzględniając lokalne zwyczaje i kultury.

Sposób opisywania liturgii w tych kodeksach jest bardzo różnorodny: jedne księgi zachowują w opisie tradycyjny podział na: *proprium de tempore*, *proprium de sanctis* i *commune sanctorum*; inne opisują liturgię roku liturgicznego łącznie ze świętami, bez tego wyraźnego podziału. Są także księgi nie opisujące liturgii całego roku, nie podające incipitów tekstów liturgicznych, a skupiające swą uwagę tylko na rubrykach, przepisach porządkowych w czasie sprawowania liturgii godzin, Mszy św., określające poszczególne funkcje w liturgii⁵².

Z terenu Śląska odkryto liczne rękopisy należące do grupy *Liber Ordinarius*⁵³. Obrazuje to poniższa tabela.

Lp.	Sygnatura	Opisuje liturgię	Miejsce użytkowania	Czas powstania	Ilość stron	Wymiary stron (w cm)
1.	BUWr IQ 173	diecezjalną	Kolegiata, Nysa	XV w. (przed 1430 r.)	83	22 x 16
2.	BUWr IV Q 223, k. 272–310	diecezjalną	Kolegiata, Głogów	XV w. (przed 1430 r.)	38	21,5 x 15
3.	BUWr IV Q 223, k. 311–345	diecezjalną	Kolegiata, Głogów	XV w. (przed 1430 r.)	34	21,5 x 15
4.	BUWr IO 54	diecezjalną	Kolegiata, Głogów	XV w. (po 1430 r.)	176	15 x 10
5.	BUWr IO 55	diecezjalną	Kanonicy regularni, Żagań	1496 r.	183	15,5 x 10
6.	ADOp ⁵⁴ M 1	diecezjalną	Kolegiata, Nysa	1563 r.	174	14,5 x 19,5
7.	BUWr IQ 176	cysterską	Henryków	XIII w.	127	22 x 16
8.	BUWr IQ 178	cysterską	Lubiąż	XIII w.	124	23 x 17
9.	BUWr IQ 177	cysterską	Jemielnica	II poł. XIV w.	140	23,5 x 18
10.	BUWr IV Q 183	cysterską	Krzyszów	I poł. XV w.	146	21 x 15

⁵¹ E. FOLEY, *The „Libri Ordinarii”: An introduction*, EL 102 (1988), s. 129–137.

⁵² Przykładem takiego kodeksu może być żagański rękopis BUWr IV F 201.

⁵³ F. WOLNIK, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii źródłem do badania średniowiecznej liturgii śląskiej*, RTSO 18 (1998), s. 189–211.

⁵⁴ ADOp — Archiwum Diecezjalne w Opolu.

11.	BUWr IQ 179	cysterską	Kamieniec Żąbkowicki	1465 r.	75	21 x 14,5
12.	BUWr IO 63	cysterską	Lubiąż	1476 r.	199	15,5 x 11
13.	BUWr IO 58	cysterską	Lubiąż	II poł. XV w.	155	15 x 10,5
14.	BUWr IO 59, k. 46r–195v	cysterską	Rudy	1502 r.	149	15,5 x 10,5
15.	BUWr IO 59, k. 249r–287v	cysterską	Rudy	1507 r.	38	15,5 x 10,5
16.	BUWr IO 57	cysterską	Lubiąż, Kamieniec Żąbkowicki	1515 r.	150	15 x 10
17.	BUWr IQ 182	cysterską	Trzebnica	1573 r.	155	20,5 x 15,5
18.	BUWr IQ 180	cysterską	Lubiąż	II poł. XVI w.	54	18,5 x 15,5
19.	BUWr IO 62	cysterską	Lubiąż	1600 r.	164	16 x 9,5
20.	BUWr IO 61	kanoników regularnych	Żagań	I poł. XV w.	285	13,5 x 9
21.	BUWr IO 69 k. 1r–41v	kanoników regularnych	Żagań	I poł. XV w.	150	15 x 10,5
22.	BUWr IO 56	kanoników regularnych	Żagań	XV w.	97	14,5 x 10,5
23.	BUWr IQ 174	kanoników regularnych	Wrocław	II poł. XV w.	334	17,5 x 12
24.	BUWr IQ 131 k. 100–113	kanoników regularnych	Żagań	II poł. XV w.	13	21,5 x 15
25.	BUWr IV F 201	kanoników regularnych	Żagań	II poł. XV w.	48	6,5 x 11
26.	BUWr IO 60	kanoników regularnych	Żagań	II poł. XVI w.	226	13,5 x 9,5
27.	BUWr IQ 185, k. 1–82v	premonstra- tensów	Wrocław	1494 r.	82	21 x 15
28.	BUWr IQ 185, k. 1–82v	premonstra- tensów	Wrocław	1494 r.	84	21 x 15
29.	BUWr IQ 184	dominikanów	Wrocław	I poł. XV w.	154	22,5 x 15,5
30.	BUWr IQ 175	bożogrobców	Nysa	I poł. XIV w.	133	25 x 16,5
31.	APWr Rep. 76 nr 106	mansjonarzy	Głogów	ok. poł. XV w. (przed 1473 r.)	29	14 x 19,3 ⁵⁵
32.	BCzart ⁵⁶ 3798	cysterską	Ołobok	przełom XIII i XIV w.	148	16 x 12 ⁵⁷

Z terenu Śląska odkryto dotychczas 31 tych ksiąg i jedną związaną z liturgią śląską — kodeks z Ołoboku. Przechowywane są one w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, a po jednym w: Archiwum Diecezjalnym w Opolu, Archiwum Państwowym we Wrocławiu i Bibliotece Czartoryskich w Krakowie.

Pod względem czasu powstawania śląskich *Librii Ordinarii* reprezentowany jest okres od XIII w. do początku XVII w. Najstarsze zachowane śląskie *Libri Ordinarii* pochodzą z XIII w.: dwa kodeksy cysterskie — z Henrykowa BUWr I Q 176 i z Lubiąża BUWr I Q 178.

W XIV w. powstały kolejne dwie księgi: *Liber Ordinarius* nyskich bożogrobców BUWr I Q 175 i cysterski kodeks z Jemielnicy BUWr I Q 177.

Z XV w. pochodzi osiemnaście zachowanych kodeksów: 5 diecezjalnych — BUWr I Q 173, BUWr IV Q 223 (k. 272–310), BUWr IV Q 223 (k. 311–345), BUWr IO 54, BUWr IO 55; 4 cysterskie — BUWr IV Q 183 z Krzeszowa, BUWr I Q 179 z Kamieńca Żąbkowickiego, BUWr IO 63 z Lubiąża, BUWr IO 58 z Lubiąża; 6 kanoników regularnych — 5 z Żagania: BUWr IO 61, BUWr IO 69, BUWr IO 56, BUWr I Q 131 (k. 100–131) IV F 201 i 1 z Wrocławia BUWr I Q 174; 2 kodeksy premonstratensów wrocławskich: BUWr I Q 185 (k. 1–82v), BUWr I Q 185 (k. 83r–167) i 1 dominikański z Wrocławia BUWr I Q 184.

Z XVI w. zachowały się: 1 kodeks diecezjalny z kolegiaty nyskiej — Archiwum Diecezjalne w Opolu M 1; 5 kodeksów cysterskich: BUWr IO 59 (k. 46r–195v) i BUWr IO 59 (k. 249r–287v) powstałe w Waltsassen, używane w Rudach, BUWr IO 57 z Kamieńca Żąbkowickiego, BUWr I Q 182 z Trzebnicy, BUWr I Q 180 z Lubiąża i 1 kanoników regularnych z Żagania: BUWr IO 60.

Najmłodszy kodeks, BUWr IO 62, pochodzi z 1600 r. z opactwa cysterskiego w Lubiążu.

Księgi te były więc wykorzystywane do przygotowania liturgii w najważniejszych ośrodkach kościelnych średniowiecznego Śląska.

Spśród kodeksów opisujących liturgię zakonną prawdziwym bogactwem jest zestaw 13 ksiąg pochodzących ze śląskich opactw cysterskich. Najliczniej reprezentowane jest opactwo w Lubiążu — 5 kodeksów, po dwie księgi zachowały się z Kamieńca Żąbkowickiego i Rud, a po jednej z Henrykowa, Jemielnicy, Krzeszowa i z klasztoru cysterek w Trzebnicy.

Wśród pozostałych ośrodków zakonnych reprezentowane są: klasztor kanoników regularnych w Żaganiu — 5 kodeksów, premonstratensi — 2 kodeksy, kano-

⁵⁵ H. GERLIC, *Liturgia godzin w glogowskiej mansjonarii NMP w oparciu o Rubrica sive ordo servandus in choro mansjonariorum capelle Beate Virginis in summo Glogovie maioris*, RTSO 15 (1995), s. 335–383.

⁵⁶ BCzart — Biblioteka Czartoryskich w Krakowie.

⁵⁷ A. WAŁKÓWSKI, F. WOLNIK, *Liber Ordinarius z Ołoboku*, s. 9–47.

nicy regularni i dominikanie z Wrocławia oraz bożogrobcy z Nysy — po jednym rękopisie.

Liturgię cysterską opisuje także zachowany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie trzynastowieczny kodeks z Ołoboku — konwentu cysterek, będącego filią Trzebnicy — wyczerpujący wszystkie kryteria stawiane kodeksom z grupy *Liber Ordinarius*⁵⁸.

Niektóre z tych kodeksów zostały już wykorzystane w badaniach nad średniowieczną liturgią. Dotyczy to szczególnie kodeksów: diecezjalnych wrocławskich⁵⁹, cysterskich⁶⁰, nyskich bożogrobców⁶¹, kanoników regularnych⁶², premonstratensów⁶³ i wrocławskich dominikanów⁶⁴. W dalszym ciągu jednak każdy z tych rękopisów jest cennym źródłem do badań historycznych nad liturgią.

3. Średniowieczne kalendarze liturgiczne źródłem do badań historycznych

Rękopisy liturgiczne często zawierały w sobie kalendarze liturgiczne. Stanowią one samodzielne źródło do badań historycznych.

W okresie przedtrydenckim kościelne kalendarze, zarówno diecezjalne, jak i zakonne, odznaczały się dużą różnorodnością. Spowodowane to było wieloma uwarunkowaniami historycznymi. Oprócz świąt ogólnokościelnych, zawartych w kalendarzu rzymskim, do kalendarzy, szczególnie zakonnych, wprowadzano kultury świętych

⁵⁸ BCzart 3798.

⁵⁹ K. DOLA, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV wieku*, RTSO 7 (1979), s. 179–215; H. SOBECZKO, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993; F. WOLNIK, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994.

⁶⁰ F. WOLNIK, *Liturgia cystersów śląskich w średniowieczu*; TENŻE, *Służba Boża w rudzkim opactwie cysterskim*, Opole 2006; TENŻE, *Liturgia w konwencie cysterek w Trzebnicy według Liber Ordinarius z 1573 roku*, w: A.M. WYRWA, A. KIELBASA, J. SWASTEK (red.), *Cysterki w dziejach ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 191–206.

⁶¹ F. WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, RTSO 15 (1995), s. 311–333; TENŻE, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, s. 289–308; TENŻE, *Święci w zabytkach liturgicznych nyskich bożogrobców*, w: J. KOPIEC, N. WIDOK (red.), *Człowiek i Kościół w dziejach*, Opole 1999, s. 147–165; TENŻE, *Liturgia bożogrobców nyskich w średniowieczu*, s. 459–477; TENŻE, *Charakterystyczne cechy średniowiecznej liturgii (nyskich) bożogrobców*, s. 239–261.

⁶² TENŻE, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach kanoników regularnych w średniowieczu*, RTSO 22 (2002), s. 226–255; TENŻE, *Piętnastowieczny kalendarz liturgiczny kanoników regularnych z Żagania*, w: K. DOLA, N. WIDOK (red.), *Crux Christi — Spes nostra*, Opole 2007, s. 339–357.

⁶³ F. WOLNIK, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratensów według XV-wiecznego Liber Ordinarius*, RTSO 19 (1999), s. 193–209; TENŻE, *Liturgia Wielkiego Tygodnia we wrocławskim konwencie premonstratensów w średniowieczu*, w: T. DOLA, R. PIERSKAŁA (red.), *Ut mysterium paschale vivendo exprimat*, Opole 2000, s. 205–221; TENŻE, *Liturgia śmierci i pogrzebu w klasztorze wrocławskich premonstratensów w średniowieczu*, RTSO 20 (2000), s. 351–369.

⁶⁴ TENŻE, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w konwencie wrocławskich dominikanów w XV wieku*, RTSO 21 (2001), s. 301–326.

patronów zakonu i innych świętych związanych z danym zakonem, patronów prowincji, w których zakony miały swoją siedzibę. Włączano także do lokalnych kalendarzy kultury świętych, których relikwie były szczególnie czczone w zakonie lub w poszczególnych kościołach zakonnych. Jako istotne uwarunkowanie w tworzeniu danego kalendarza cysterskiego przyjąć również należy wpływ liturgii diecezjalnej, duchowości innych zakonów, a także bractw i stowarzyszeń religijnych związanych z danym zakonem czy klasztorem⁶⁵. Szczególnie XV w. uznaje się za okres, w którym kalendarze na terenie Polski otrzymywały własne, odrębne, specyficzne cechy⁶⁶.

Specyficzną cechą kalendarzy diecezjalnych i zakonnych w okresie przedtrydenckim była klasyfikacja dni liturgicznych. Kalendarze oznaczały poszczególne święta stopniem, rytym, *dignitas*, i zgodnie z tym stopniem należało sprawować w danym dniu liturgię⁶⁷. Klasyfikacja świąt według stopni, znana od XI w., została rozpowszechniona w XIII w. przez zakony franciszkańskie⁶⁸. W XIV i XV w. każda diecezja i każdy zakon posiadały własne, ustalone już hierarchie świąt. Klasyfikacja dni liturgicznych może być pomocą w określeniu pochodzenia danego kalendarza i rękopisu liturgicznego, jeżeli jego pochodzenie nie jest znane.

Najczęściej używane stopnie świąt wylicza H. Grotefend:

- I. *Totum duplex, duplex majus, triplex, festum principale, summum festum, solenne festum.*
- II. *Duplex, duplex minus, celebre, bini, medium festum.*
- III. *Semiduplex, simplex, plenum officium, duplex inferius, IX lectiones* (w zakonach — *XII lectiones*).
- IV. *Trium lectionum, compulsatio, missa.*
- V. *Commemoratio, collecta, antiphona, oratio, memoria, suffragium, breves laudes*⁶⁹.

Nowsze badania nad rękopisami pozwalają zauważyć jeszcze inne hierarchie świąt, np. u wrocławskich premonstratów stosowano podział świąt na: *praecipua sollemnitas, duplex maius, duplex minus, medio celebre, celebre, IX lectionum, III lectionum, antiphona*⁷⁰; u bożogrobców: *duplex, semiduplex, IX lectionum, III lectionum oraz memoria*⁷¹.

⁶⁵ Por. H. SOBECZKO, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, s. 172.

⁶⁶ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 33–54.

⁶⁷ TENŻE, *Kult liturgiczny świętego Stanisława biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*, s. 36.

⁶⁸ H. KELLNER, *Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Freiburg 1911, s. 11.

⁶⁹ H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, t. I, Hannover 1891, s. 60.

⁷⁰ F. WOLNIK, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratów według XV-wiecznego Liber Ordinarius*, s. 195.

⁷¹ TENŻE, *Liturgia bożogrobców nyskich w średniowieczu*, s. 466; TENŻE, *Charakterystyczne cechy średniowiecznej liturgii (nyskich) bożogrobców*, s. 244.

Zróznicowaną klasyfikację dni liturgicznych spotykamy w kalendarzach śląskich cystersów, od prostej — dwustopniowej, do bardziej rozbudowanej — pięciostopniowej:

- I. *duodecim lectionum, commemoratio*;
- II. *duodecim lectionum due misse, duodecim lectionum una missa, duodecim lectionum, commemoratio*;
- III. *duodecim lectionum tres misse, duodecim lectionum due misse, duodecim lectionum una missa, duodecim lectionum, commemoratio*.

Najczęściej cystersi używali czterostopniowy podział dni liturgicznych: *duodecim lectionum due misse, duodecim lectionum una missa, duodecim lectionum i commemoratio*.

Stopnie świąt różniły się nawet w ramach jednej diecezji. Przykładem może być diecezja wrocławska w XV w.⁷² Charakterystyczny dla liturgii śląskiej jest ryt *triplex*, obowiązujący w największe uroczystości. Ryt ten pojawia się w kalendarzu wrocławskim w XV w. Zagadnienie jego pochodzenia nie jest dotychczas w pełni wyjaśnione. Także nie do końca można precyzyjnie określić, na czym polegał liturgiczny sposób obchodu tego najwyższego rangą święta⁷³.

Kalendarze liturgiczne mogą być również wykorzystane jako źródło do badań nad życiem codziennym wspólnot zakonnych. Widzimy to na przykładzie porządku dnia u cystersów, gdzie doba podzielona była na liturgię i pracę, a rozkład zajęć zmieniał się zależnie od pory roku. Cystersi znali tylko dwie pory roku: „zimę”, która trwała u nich od święta Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września) do Wielkanocy, i „lato” — obejmujące pozostałą część roku kalendarzowego. Również godziny cysterskie (jednostki pomiaru czasu) nie były równe ogólnie przyjętym jednostkom czasu. Był to podział dnia i nocy na dwanaście części, według *Reguły* św. Benedykta, zapożyczony od Chaldejczyków, za pośrednictwem Rzymian. Dzień liczono od wschodu do zachodu słońca. Dlatego to latem „godziny”, tzw. godziny temporalne⁷⁴, były dłuższe w ciągu dnia i krótsze nocą, zaś zimą odwrotnie. Pomocą w ustaleniu długości godziny temporalnej były wskazówki zamieszczone w niektórych kalendarzach, określające ilość godzin w ciągu dnia i nocą, np. *dies habet horas 9, nox 15* w dniu 19 stycznia, *dies habet horas 10, nox 14* w dniu 7 lutego, *dies habet horas 12, nox 12* w dniu 12 marca, *dies habet horas 13, nox 11* w dniu 27 marca, *dies habet horas 14, nox 10* w dniu 14 kwietnia, *dies habet horas 15, nox 9* w dniu 7 maja, *dies habet horas 16, nox 8* w dniu 14 czerwca, *dies habet horas 15, nox 9* w dniu 22 lipca, *dies habet horas 14, nox 10* w dniu 12 sierpnia, *dies habet horas 12, nox 12* w dniu 13 września, *dies habet horas 10, nox 14* w dniu 19 października,

⁷² TENŻE, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, s. 65.

⁷³ H. SOBECZKO, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 71; E. MATEJA, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006, s. 24–25.

⁷⁴ Por. E.G. RICHARDS, *Odmierzanie czasu*, tłum. J. Skolimowski, Warszawa 1999, s. 53.

dies habet horas 9, nox 15 w dniu 26 listopada i *dies habet horas 8, nox 16* w dniu 13 grudnia⁷⁵.

4. Rękopisy liturgiczne źródłem do badań dla historyków sztuki

Rękopisy liturgiczne są również ważnym źródłem dla historyków sztuki. Cenne są iluminacje i miniatury, którymi rękopisy były ozdabiane. Iluminacje rękopisów to dzieła małej skali, wpisane w tkankę tekstu i usytuowane w strukturze karty, to przede wszystkim obraz — miniatura, ale i znak, litera — inicjał. Jest to malarstwo związane z kaligrafią — sztuką pisma. Przedstawienia ikonograficzne są ściśle powiązane z tekstem księgi, w której występują. Rękopisy ozdabiano zwykle zaraz po ukończeniu pracy pisarskiej, dlatego można przyjąć, iż data wykonania iluminacji jest równoznaczna z datą określającą początek użytkowania księgi. Często pisarz księgi był równocześnie jej iluminatorem. Zdarzały się również przypadki, że napisana księga czekała wiele lat na iluminację⁷⁶.

Badania nad malarstwem śląskich rękopisów liturgicznych zaowocowały już obfitością publikacji. Aktualne w dalszym ciągu aktualne są ustalenia M. Bersohna⁷⁷, E. Klossa⁷⁸, T. Dobrowolskiego⁷⁹ i W. Podlachy⁸⁰ z okresu dwudziestolecia międzywojennego XX w., określające warsztaty, śląskie szkoły i poszczególnych mistrzów. Cenne są publikacje badaczy powojennych: R.M. Libora⁸¹, M. Walickiego⁸², A. Karłowskiej-Kamzowej⁸³, J. Gromadzkiego⁸⁴ i D. Tabora⁸⁵.

Jednak liczne rękopisy liturgiczne w dalszym ciągu czekają na kolejne badania historyków sztuki.

⁷⁵ Por. kalendarz w *Liber Ordinarius* z Rud., BUWr IO 59, k. 15r–20v. Podobne zapisy znajdujemy w kalendarzu w *Liber Ordinarius* z Lubiąży w BUWr IQ 182, k. 1r–6v, w kalendarzu z Breviarza z Henrykowa, BUWr IQ 244, k. 1v–7r, w kalendarzu z Breviarza z Kamieńca Żąbkowickiego BUWr IQ 245, k. 2r–7v.

⁷⁶ W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia*, s. 36.

⁷⁷ M. BERSOHN, *O iluminowanych rękopisach polskich*, Warszawa 1900.

⁷⁸ E. KLOSS, *Die schlesische Buchmalerrei des Mittelalters*, Berlin 1942.

⁷⁹ T. DOBROWOLSKI, *Sztuka na Śląsku*, Katowice 1948.

⁸⁰ W. PODLACHA, *Miniatury śląskie do końca XV wieku*, s. 213–230.

⁸¹ R.M. LIBOR, *Ars cisterciensis: Buchmalerei aus Mittel- und Ostdeutschen Klosterbibliotheken*, Würzburg 1967.

⁸² M. WALICKI, *Iluminacje rękopisów*, w: TENŻE (red.), *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, Warszawa 1971, s. 249–276.

⁸³ A. KARŁOWSKA-KAMZOWA, *Gotyckie rękopisy iluminowane na Śląsku (do 1450 r.)*, w: R. HECK (red.), *Średniowieczna kultura na Śląsku*, Wrocław 1977, s. 101–121.

⁸⁴ J. GROMADZKI, *Przemiany stylowe w śląskim malarstwie miniaturowym XIV i XV wieku na przykładzie ksiąg liturgicznych z kościoła św. Elżbiety*, w: M. ZŁAT (red.), *Z dziejów wielkomejskiej fary: wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, Wrocław 1996, s. 114–119.

⁸⁵ D. TABOR, *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004; TENŻE, *Malarstwo książkowe na Śląsku w XIV wieku*, Kraków 2008.

5. Rękopisy liturgiczne źródłem do badań paleograficznych

Rękopisy liturgiczne są źródłem do badań nad dziejami skrytoriów. Skryptoria zakonne zwykle u siebie sporządzały dokumenty swoich nadań, wyręczając w tym swoich darczyńców. U cystersów, szczególnie w I połowie XIII w., prawie wszystkie dokumenty dla opactw cysterskich na Śląsku, w Wielkopolsce i Małopolsce sporządzano w tamtejszych klasztorach. W skryptoriach powstawały księgi liturgiczne wykorzystywane do sprawowania służby Bożej: graduale, antyfonarze, lekcjonarze, psalterze, mszały, rytuały, martyrologia oraz księgi z grupy *Liber Ordinaris*, a także inne dokumenty, często dokumenty fundacyjne opactwa⁸⁶.

Analiza rękopisów liturgicznych może dostarczyć informacji o skryptorach i innych pracownikach skrytoriów, materiale piśmiennym i związanych ze skryptoriami introligatorniami. Przeprowadzono już badania nad dziejami skrytoriów w cysterskich opactwach dolnośląskich⁸⁷ oraz opisano skryptorium działające w opactwie w Rudach⁸⁸. W dalszym ciągu jednak rękopisy liturgiczne licznych skrytoriów czekają na dokładne przebadanie⁸⁹.

Na rękopisy liturgiczne możemy spojrzeć również jako na źródło do badań nad historią pisma. Pismo z biegiem czasu ulegało zmianom, wytwarzając cały szereg form i typów. Rozwój polegał na nieustannym przekształcaniu zarówno ogólnego charakteru pisma, jak też kształtów poszczególnych liter. Przemiany te nie były przypadkowe, lecz można zauważyć pewne prawidłła, według których dokonywała się ewolucja pisma⁹⁰. Ta ewolucja pisma wyraźna jest również w średniowiecznych kodeksach liturgicznych.

Materiał pisarski — pergamin, a później papier — w średniowieczu był drogi, dlatego pojawiła się chęć zaoszczędzenia tego materiału. Również dążono do szybszego pisania, celem skrócenia czasu. Te dwa względy sprawiły, że od najdawniejszych czasów używano skrótów, początkowo prostych i nielicznych, które później

⁸⁶ J. DOBOSZ, *Badania nad dokumentami i skryptoriami polskich cystersów*, w: A.M. WYRWA, J. STRZELCZYK, K. KACZMARCZYK (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, Poznań 1999, s. 137–150.

⁸⁷ A. WAŁKÓWSKI, *Wpływ skryptorium klasztoru cystersów w Pforcie na dokument lubiąski do końca XIII wieku*, w: J. STRZELCZYK (red.), *Dzieje, kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII wieku*, NP 83 (1994), s. 203–247; TENŻE, *Wpływy lubiąskie na skryptorium dokumentowe klasztoru cysterek w Trzebnicy*, w: J. SWASTEK (red.), *Księga Jadwiżyńska*, Wrocław 1995, s. 189–221; TENŻE, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra – Wrocław 1996.

⁸⁸ M.L. WÓJCIK, *Początki skryptorium dokumentowego klasztoru cystersów w Rudach*, w: A. POBÓG-LENARTOWICZ, M. DERWICH (red.), *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1995, s. 265–277; F. WOLNIK, *Skryptorium i biblioteka rudzkich cystersów*, w: TENŻE (red.), *Cystersi w Rudach*, Opole 2009, s. 93–111; TENŻE, *Skryptorium und Bibliothek in Gross Rauden*, ACist 61 (2011), s. 299–313.

⁸⁹ K. BOBOWSKI, *O potrzebie badań nad skryptoriami dokumentowymi cystersów na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, w: J. STRZELCZYK (red.), *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 1992, s. 55–57.

⁹⁰ W. SEMKOWICZ, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, s. 27.

przekształciły się w cały system skrótów (abrewiatur), utrudniających dziś czytanie tekstów średniowiecznych. Dotyczy to kodeksów prawnych, ale także liturgicznych.

Czytanie tekstów ułatwiały opracowane już w średniowieczu, pojawiające się w licznych egzemplarzach, zestawienia leksykalne skrótów. Zauważa się, że stosowane abrewiacje ulegały ewolucji. Dostępne współcześnie słowniki skrótów⁹¹ są ważną pomocą nie tylko w odczytywaniu tekstu, ale również pozwalają określić czas powstania rękopisu, w sytuacji gdy brakuje innych źródeł wiedzy o kodeksie.

6. Rękopisy liturgiczne źródłem do badań nad kulturą muzyczną średniowiecza

Badacz rękopisów liturgicznych spotka w nich oprócz pisma i miniatur jeszcze notację muzyczną. W kodeksach liturgicznych spotykamy poprzedniczkę dzisiejszych nut. Najstarsze znaki muzyczne, zwane neumami, przypominają na pierwszy rzut oka dzisiejszą stenografię. Są to kreski, punkty i haczyki różnego rodzaju, które umieszczano bezpośrednio nad wierszami tekstu muzycznego, nad poszczególnymi zgłoskami wyrazów, początkowo na jednym poziomie, później kreślono neumy na różnych wysokościach stosownie do falowania melodii. System notacyjny ulegał dalszemu rozwojowi, którego wyrazem było zastosowanie linii muzycznej⁹².

Polska przyjąwszy w X w. chrześcijaństwo z Zachodu nawiązała również związek z zachodnią kulturą muzyczną i wprowadziła do liturgii śpiew gregoriański. Zachowane kodeksy liturgiczne, szczególnie antyfonarze, graduały, mszały, ale również księgi z grupy *Liber Ordinarius*, są cennym źródłem badawczym dla muzykologa.

Muzykolog obserwować może nie tylko ewolucję zapisu nutowego, ale także analizować rozwój melodii poszczególnych utworów, pojawiające się utwory nowe, np. ku czci poszczególnych świętych, śledzić rozwój muzycznych dzieł poszczególnych klasztorów⁹³.

Ważne będzie również odkrywanie fragmentów średniowiecznych form muzycznych zapisanych na pergaminie, który w czasach nowożytnych wtórnie był wykorzystany przez introligatorów, np. dla oprawy nowych ksiąg⁹⁴.

* * *

⁹¹ A. CAPELLI, *Lexicon abbreviatarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano 1929.

⁹² W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, s. 444–458.

⁹³ T. MACIEJEWSKI, *Rękopisy muzyczne po kapeli cysterskiej w Mogile*, w: A.M. WYRWA, J. DOBOSZ (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Poznań 2000, s. 650–662.

⁹⁴ Por. J. BYCZKOWSKA-SZTABA, *Werset allelujacyjny O Maria Mater Christi z sekwencją Illibata Mente Sana — nieznaną wersją przekazu*, w: A.M. WYRWA, J. DOBOSZ (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, s. 663–676. Przykładem mogą być również pergaminowe karty z zapisem nutowym zachowane w Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, w które zostały oprawione książki wchodzące w skład księgozbioru jezuickiego z kościoła parafialnego pw. św. Stanisława i Wacława w Świdnicy.

Zbiór zachowanych rękopisów liturgicznych, poszczególne kodeksy, zawarte w nich kalendarze liturgiczne są cennym źródłem do badań historycznych nad liturgią średniowiecza, ewolucją liturgii roku liturgicznego i sakramentów świętych, dziejami kultu świętych, badań porównawczych liturgii poszczególnych ośrodków kościelnych, diecezji i zakonów. Ważne są rękopisy już wykorzystane w badaniach, ale także te obecnie odkrywane w różnych archiwach i bibliotekach.

Rękopis liturgiczny może być również wykorzystany do badań interdyscyplinarnych prowadzonych przez historyka sztuki, paleografę czy muzykologa.

STRESZCZENIE

Z okresu średniowiecza zachowały się liturgiczne rękopisy z wielu ośrodków kościelnych Polski i Śląska. Po dziewiętnastowiecznych sekularyzacjach dóbr kościelnych, zgromadzono je w różnych archiwach i bibliotekach. Liczne rękopisy z terenu Śląska zostały już opisane, a inne czekają jeszcze na analizę. W średniowiecznej liturgii korzystano z wielu ksiąg: gradualów, lekcjonarzy, ewangeliarzy, homiliarzy, psalterzy, hymnarzy, antyfonarzy, sermologów, pasjonatów, legendarzy, sakramentarzy, pontyfikałów, rytuałów, agend, martyrologium a pod koniec średniowiecza pierwszych mszałów i brewiarzy. Szczególnie cenne są kodeksy należące do grupy *Liber Ordinarius*.

Zachowane rękopisy stanowią bardzo bogaty zbiór źródeł do szerokich badań nad średniowieczem — nie tylko nad dziejami średniowiecznej liturgii, ale również do badań interdyscyplinarnych. Poszczególne kodeksy i zawarte w nich kalendarze liturgiczne są cennym źródłem do badań historycznych nad liturgią średniowiecza, ewolucją liturgii roku liturgicznego i sakramentów świętych, dziejami kultu świętych, badań porównawczych liturgii poszczególnych ośrodków kościelnych, diecezji i zakonów.

Kodeksy te mogą być wykorzystane przez historyków sztuki, do badań paleograficznych, również do badań nad kulturą muzyczną średniowiecza.

Słowa kluczowe: liturgia, rękopis, cystersi, bożogrobcy, *Liber Ordinarius*.

The liturgical manuscripts as the source of the historical research

Summary

From the Middle Ages some manuscripts are preserved from different ecclesiastical centres both in Poland and in Silesia. After the secularizations of the ecclesiastical goods in 19th century they were stored in different archives and libraries. Many of the Silesian manuscripts have been already described but others and are still waiting for further analysis. In the medieval liturgy they were in use many books: Graduals, Lectionaries, Gospel Books, the collections of homilies, Sacramentaries, Pontificals, Rituals, Martyrologies, Passionals, etc., and at the end of this period also the Missals and Breviaries. The most precious are the codes included among the sets of *Liber Ordinarius*.

The manuscripts preserved make a rich collection of the sources for a wider research on the Middle Ages. The individual codes with the calendars can be used as a basis of the research on the medieval liturgy, on the evolution of the liturgical year and of the sacraments. They can shed a new light on the history of the veneration of the saint and form a starting point of the comparative analysis between different centres of the ecclesiastical life. Those codes include also very interesting material for the historians of art, of palaeography and of music.

Key words: liturgy, manuscripts, Cistercians, Order of the Holy Sepulchre, *Liber Ordinarius*.

FRANCISZEK WOLNIK — prezbiter, dr hab. prof. UO; historyk Kościoła i wykładowca na Wydziale Teologicznym UO. Autor licznych publikacji z zakresu historii Kościoła zwłaszcza na Śląsku.